

Палатна С.Г.

ЄВАНГЕЛІЄ В ОКЛАДІ З ВКЛАДНИМ НАПИСОМ ДО МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ

Зібрання напрестольних Євангеліє¹ в срібних окладах у Музеї історичних коштовностей України налічує більше тридцяти одиниць.

Серед них є Євангеліє (ДМ-1512) в срібному окладі XVII століття з дарчим написом (рис. 1). Саме оздоблення та велика кількість сюжетів на верхній і нижній дошках підкреслює рідкісність даної пам'ятки та виділяє її серед інших робіт XVII століття. Хотілось би нагадати, що напрестольне Євангеліє – найголовніша річ у християнському богослужінні, яка символізує присутність Ісуса Христа. Книга сакральна і має бути в кожній церкві, без неї не проводять жодного таїнства, будь-то хрещення або вінчання. Тексти Євангеліє друкували на найкращому папері, з любов'ю оздоблювали та ретельно зберігали.

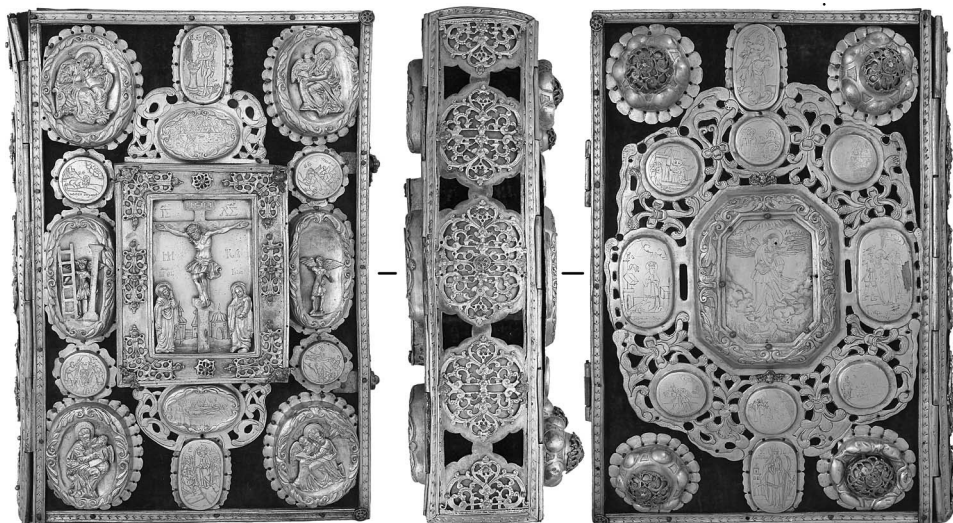

Рис. 1. Євангеліє 1644 р. – ДМ-1512 (верхня, нижня дошки та корінець)

Перші Євангелієські рукописи датуються I століттям. Сучасний текст книги фіксовано у IV ст., а перші спроби оздобити її з'явилися у ранньовізантійський період (V – VIII ст.). Взагалі, серед найдавніших робіт російських та українських золотарів до нашого часу збереглися окремі набірні частини окладів XII ст. та оклади XV ст.

Якщо розглядати зібрання Євангелій МІКУ за хронологією, то саме представлена книга вважається найдавнішою – 1644 року (за датою друку кодексу).

Вага Євангелія в окладі – 8410,0 г; розміри: висота – 420 мм, ширина – 300 мм, товщина – 153 мм.

Срібний оклад закріплено на дерев'яну основу (дошку), обтягнутою коричневим оксамитом. По периметру верхньої та нижньої дошки

розташована вузька рамка з двома маленькими розетками в кутках. Її орнаментовано дрібним рослинним орнаментом.

Поверхня **верхньої** дошки декорована срібними накладними деталями з сюжетами основних подій життя Ісуса Христа, які передували його розп'яттю.

В центрі дошки – прямокутний середник із сценою «Розп'яття Христове з пристоячими», облямований широкою рамкою з ажурними деталями, литими голівками янголів, розміщеними в кутках. Над ним – два овальні медальйони (нижній – облямований прорізним рослинним орнаментом) з гравірованими євангельськими сюжетами: «Тайна вечеря» та «Христос біля стовпа сорому». Під середником аналогічні накладки зі сценами: «Покладення в домовину» та «Вознесіння».

Обабіч середника – овальні медальйони з литими фігурками янголів, ліворуч – янгол тримає сходинок та колону, у янгола праворуч деякі деталі відсутні (руки і знаряддя тортур).

Стосовно самої центральної пластини, то помітно, що вона за стилем, розміром і формою не належить до цього вибору.

На чотирьох овальних наріжниках розташовані литі фігурки євангелістів із символами. Наріжники декоровані плоским пелюстковим прорізним орнаментом. Під верхніми наріжниками – круглі медальйони з гравірованими сценами: ліворуч – «Моління про чашу», праворуч – «Несіння хреста». Ідентичні медальйони над нижніми наріжниками з сюжетами – «Увінчання терновим вінцем» (ліворуч), – «Прибавання до хреста» (праворуч).

Нижню дошку Євангелія прикрашає велика прорізна пласка пластина з рослинним орнаментом, в центрі якої розташовано восьмикутний середник із гравірованим зображенням сюжетної композиції «Чудо Св. Михаїла». Його окантовано рамкою з карбованим візерунком у вигляді стилізованого листя аканту. Рамка декорована (зверху та знизу) – голівками янголів. Навколо восьмикутника розміщено десять медальйонів (шість круглих, чотири – овальних) з гравірованими сценами з життя Св. Варвари та Св. Михаїла.

В кутах нижньої дошки розташовані чотири великі жуки (ніжки) з випуклими прорізними накладками в центрі та пелюстками по краю. Ніжки карбовані шістьома опуклинами.

На загнотому краї нижньої дошки (внизу) вигравірувано: «В СРЕБРЕ: ВСЕХ: 7:ФУ:80:30: ПРО:7: МО:3»

Корінець складається із рамки з рослинним орнаментом, в середині якої розташована пластина з п'ятьома сегментами (два з них збереглися половинки).

Застібки мають вигляд фігурної пластини з ажурними накладками.

Кодекс надруковано в 1644 році (рис. 2). На шістьох сторінках розміщено дарчий напис: *«Сие Евангелие справил власным коштом своим зазолотившего. Чесный Иеромонах Филарет Плиховский постриженный монастыря Михайловского золотверхого и надал вечными часы за отпущение грехов своих до церкви золотверхой Монастыря Михайловского за игуменства Иеромонаха Феодосия Софоновича».*

Сіє Євангеліє справи власни кошто свои за золот^у верхо^у.
 ст^ии^и Геромона филарі п^их^ос^ич^и подрижені
 монахирта Миха^лос^лого золотод^ухого,
 и наза^а в^лк^ними гаш^и за сп^вщеніє гр^ѣх^о свои
 до ц^рк^ви золотод^ухой монахирта Миха^лос^лого.
 За и^зв^ѣст^ва Геромонаха Феодосіа Софонудича
 и^зв^ѣст^ва того монахирта Миха^лос^лого.

Рис. 2. Вкладний напис на сторінках книги

Згідно з написом Напрестольне Євангеліє належало Золотоверхому Михайлівському монастирю².

З літопису монастиря відомо, що в 1108 році князем Святополком, в святому хрещенні Михаїлом, було закладено кам'яний храм на честь св. Архістратига Михаїла. Ця церква єдина в Києві мала золоту баню, тому одержала назву «Золотоверхої». Навколо соборного храму з'являлись нові культові споруди і згодом, комплекс забудов став іменуватися Золотоверхим Михайлівським монастирем.

Так, Київський князь Святополк, син Ізяслава і онук Ярослава Мудрого, став фундатором Золотоверхого монастиря, в якому й був похований 1113 року.

Найбільшою святинею Михайлівського монастиря стали мощі святої великомучениці Варвари, привезені сюди дружиною князя Святополка,

яка була дочкою візантійського імператора Олексія I Комніна і носила в хрещенні ім'я Варвара. Із життя християнської святої відомо, що вона народилась в знатній родині у м. Ліюполі (Мала Азія) за часів правління римського імператора Максиміана (305-313 рр.). Її батько – язичник Діоскор оберігав дивної краси доньку від християн в башті з розкішними палатами. Він мав наміри вигідно видати Варвару заміж, але дівчина стала християнкою та відмовилась від світського життя. Після довгих знущань і жорстоких катувань батько стратив доньку, усікновивши голову. Після мученицької кончини у 306 році **Варвара** стала вшановуватися християнами як свята **великомучениця**. Моці святої зберігались у Золотоверхому Михайлівському монастирі до зруйнування головного собору (1937 р.), потім були перенесені до Андріївської церкви, а згодом (1961 р.) у Володимирський собор, де знаходяться до сьогодні³.

Святість діви Варвари засвідчували численні чудесами, які відбувалися біля її гробниці. «Повість о преславних чудесах святої великомучениці Варвари» написав у 1669 році ігумен Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович. Він є автором кількох богословських трактатів. Саме він як ігумен згадується в дарчому тексті Євангелія, яке досліджується. Відомостей про ієромонаха Філарета Плиховського (Пилховський), який є дарителем книги нажалі не виявлено.

Феодосій Софонович⁴ народився на поч. XVII ст. в київській міщанській сім'ї, навчався в Києво-Могилянській колегії, якою опікувався київський митрополит Петро Могила. Це були часи, коли в колегії навчалась найталановитіша молодь, серед якої був і Лазар Баранович (майбутній чернігівський архієпископ, поет і педагог), і Феодосій Софонович, який був вже ієромонахом, а з часом став професором теології Києво-Могилянської академії. Упродовж 1653-1655 рр. Софонович виконував обов'язки намісника Братського монастиря та ректора колегії. Ці функції були йому довірені Лазарем Барановичем, на той час вже єпископом. Баранович із Софоновичем товаришували все життя. Обидва зробили свій внесок в український історичний простір як церковні та культурні діячі.

У 1655 році за універсалом Б. Хмельницького та підтримки митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії Сильвестра Косова Феодосій Софонович був обраний ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря.⁵ Ставши ігуменом, виявив себе ініціативним і енергійним адміністратором. Вже 1655 році він отримав кошти від Б. Хмельницького на ремонт монастиря, добився розширення монастирських земель. Слід зазначити, що авторитет Михайлівського монастиря значно зріс у часи ігуменства о. Феодосія, який активно заперечував підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. Помер Ф. Софонович у 1677 році. За часи ігуменства (1655-1677 рр.) вченого богослова Феодосія Софоновича Михайлівський монастир у XVII століття став центром відродження українського православ'я. Таким чином, хронологічні рамки срібного окладу Євангеліє, що належало монастирю, становлять 1655-1677 рр.

Рис. 3. Нижня дошка Євангелія

Після себе Феодосій Софонович залишив історичні праці, такі як відомий твір «Виклад о церкві святих», «Мучение святой великомучениці Варвари», «Житіє» (житія св. Володимира), «Хроніка з літописців

стародавніх» – одна з перших праць історії України-Русі з найдавніших часів до 1673 року. У 1667 р. Ф. Софонович виступив упорядником нового «Пом'яника» Михайлівського Золотоверхого монастиря, що містить неоціненні відомості про історію українських родів XVII ст.

Як вже було зазначено, християни всього світу здана вшановували святу великомученицю Варвару. На території України образ св. Варвари був один з найпоширеніших, на її честь будували багато храмів. Особливо її шанували в Києві, де зберігались мощі святої. Перед святими мощами молились Великі Князі Київські, гетьмани, сотники, царі, прості люди. Св. Варвара оберігає від раптової і несподіваної смерті, є захисницею всіх дівчат і жінок, до неї моляться за померлих, які з різних причин не причастилися. На нижній дошці музейного окладу (рис. 3) розташовані хрестоподібно овальні медальйони з зображенням Св. Варвари: «Відсічення голови Варвари», «Коронована Варвара з пальмовим листям та хрестом», «Св. Варвара знищує ідолів», «Катування Св. Варвари». Всі медальйони впаєні в фігурну пластину, що складається з прорізного орнаменту у вигляді рослинних пагінців з кільцевим перехватом і трьома пелюстками по центру.

Розташування медальйонів планове з перспективою на основну центральну композицію – середник окладу (рис. 4). Ця пластина (зі зрізаними кутами) має гравіроване зображення архангела Михаїла, який попирає ногами диявола, у правій руці він тримає меч, в лівій – піхви. Зображення окантовано рамкою з карбованим візерунком у вигляді вузького листя аканту (саме не широкий акант був притаманний українській бароковій школі). Зверху та знизу головного зображення розташовані круглі медальйони з сюжетами з чудесами архангела Михаїла. Культ цього небесного заступника був поширеним ще з часів Київської Русі. Він вважався покровителем князів і патроном Києва. На честь архангела Михаїла була названа велика кількість церков по всій Україні. Образ архангела Михаїла знайшов широке поширення у сакральному мистецтві, зокрема в іконописі як невід'ємному атрибуті християнського віровчення. У давньоукраїнському мистецтві найбільшої популярності набула іконографія архангела зі сценами діянь. Вибір сюжетів діянь не був строго регламентований каноном і тому залишався за іконописцем чи замовником.

Рис. 4. Зображення архангела Михаїла

В круглих медальйонах окладу Євангелія представлені сюжети пов'язані з діяннями архангела Михаїла. Над середником розташована сцена «Миросиці» – головна сцена діянь із складової Нового Заповіту. Михаїл в даному сюжеті представлений як янгол (вісник), а не архістратиг. Відомо, що ім'я його перекладається «хто як Бог», тому зображення янгола уособлює присутність Бога. Ліворуч «Миросиць» сцена з Нового заповіту (Діяння Святих Апостолів) – «Визволення Петра з темниці». Решта (чотири) медальйонів має сюжети зі Старого заповіту: праворуч у верхній частині – «Навчання Адама»; внизу – «Архангел бореться з Яковом», «Явлення архангела Михаїла Ісусові Навину перед Єрихоном», «Давид і Голіаф». Слід пояснити, що в сцені «Боротьба з Яковим» Михаїла представлено янголом (без символічних атрибутів архангела). Як правило, імена янголів у старозаповітних переказах не фігурують, але ім'я ангела Михаїла згадується в книзі Даниїла кілька разів. Отже, майстри, прикрашаючи культові предмети, зберігали біблійну традицію, в якій архангел Михаїл є головний борець із силами зла.

Повертаючись до аналізу сюжетів і їх виконання на музейному експонаті, можна стверджувати, що срібний оклад виконано в майстернях Києва в 1655–1677 роках, хоча книга має московський друк 1644 року. Але, щоб довести, що оклад виконано українським майстром, звернемось до іконографії, що була характерною для творів образотворчого мистецтва України XVII століття, яке розвивалось під впливом художніх здобутків західноєвропейського мистецтва доби бароко⁶. Зокрема це виразилось в динамічному характері декору.

Вплив барокового надбання та поєднання з ренесансними елементами прочитуються в орнаментальному оформленні окладу Євангелія з музейного зібрання. Так, прорізна пластина, декор на жуковинах, квіточки на розетках, листочки на медальйонах орнаментовані ренесансними гравірованими штрихами та переплетені з бароковими рослинними елементами, деякі частини прикрашені вишуканим нешироким листом аканту.

Ще однією рисою українського бароко є звертання творців до народного образотворчого мистецтва, зокрема до демонстрації образів святих. Зразком такого образу може бути зображення святої Варвари на музейному окладі. Можна сказати, що на нас дивиться типова українка – повновида, з відвертим поглядом. Помітно, що майстер намагався відійти від традиційного візантійського зображення, зосереджувався на природній красі⁷. Теж саме можна сказати про зовнішність св. Михаїла, гравіроване зображення якого виділяється від решти сюжетів виразністю та якістю. Рішуча постать святого демонструє внутрішню силу, але обличчя його спокійне, крила розправлені, права рука має широкий замах і міцно тримає меч. Творці XVII століття намагалися не тільки зображувати реалістично святих, а й «одягати» їх у сучасний одяг⁸. Зазначений час – це період, коли митці українського костюму, збагаченого візантійськими рисами, насичали його ренесансними лініями, елементами європейського бароко та народними мотивами.

Саме одяг може розповісти про стиль, моду, вплив на нього народних течій та продемонструвати запозичення елементів вбрання інших народів.

Так, архангел Михаїл (на нижній дошці окладу) одягнутий на візантійський манер – у коротку туніку з оздобами та довгий хітон. Привертає увагу одяг на св. Варвари (рис. 5). На ній – довге плаття, поверх – каптан із довгими широкими рукавами, на талії – пасок, низ подолу облямовано широкою стрічкою з орнаментом. У XVII столітті різноманітний верхній одяг як жупан, каптан, кунтуш були складовою частиною гардеробу українських шляхетних жінок. В іконографії та живопису одяг відзначався надзвичайною декоративністю та насиченістю орнаменту, але відтворити святкову яскравість костюму не можна було у гравірованому малюнку на металі⁹. На гравірованому зображенні, використовуючи технічні прийоми,

Рис. 5. Зображення Св. Варвари

можна лише відобразити графічний візерунок, фактуру тканини та модель (фасон) плаття. Незважаючи на складність технічного процесу гравірування ювеліри з майстерністю «одягали» святих у дорогий світський одяг XVII століття¹⁰.

В пошуках аналогічних культових предметів, в колекції МІКУ привертає увагу оклад Євангелія 1657 року (за датою друку) ДМ-4367 (рис. 6), середник і ажурна пластина якого ідентичні за почерком виконання до досліджуемого окладу. Тому можна припустити, що декор та гравіровані сюжети обох окладів були виконані за ескізами, які використовувались повторно (рис. 7). Ймовірно, це срібні витвори належать до однієї київської майстерні.

Музейна річ, як живий організм, має свій шлях і долю. Відомо, що національні скарби, особливо предмети релігійного значення, зазнали масштабних втрат. Від 23 лютого 1922 року та постанови від 8 березня, на підставі Декрету ВЦВК «О порядке изъятия церковных ценностей, находящихся в пользовании групп верующих» з церков та синагог були вилучені предмети з дорогоцінного металу. Таким чином, «комитет по изъятию» передав Євангеліє 1644 року, яке належало Михайлівському Золотоверхому монастирю в Київський музей старожитностей і мистецтв (з 1924 року Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченко) за інвентарним № 4964¹¹.

Рис. 6. Євангелія ДМ-4367 – верхня дошка

Рис. 7. Аналогічні пластини з окладів ДМ-1512 та ДМ-4367

Так, культова книга стала музейною одиницею. 20-ті роки ХХ століття роки, це той час, коли впроваджувалась політика нищення музейної галузі, експонати передавались з одної установи до іншої. В 1933 році Народний Комісаріат Просвіти України видав директиву про передачу музейних цінностей з дорогоцінних металів на зберігання Держбанку. Так, Євангеліє (інвер. № 4964) в 1934 році опинилось в Київській конторі Держбанку, в 1941р. – у Держсховищі СРСР у Москві. У 1946 році цінності, які виціли, повернули до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченко, в 1964 році частина експонатів була передана до новоствореного Музею історичних коштовностей України¹². Ці рідкісні, унікальні та цінні речі прикрашають експозицію МІКУ або зберігаються у відділі фондів. Сподіваємось, що з часом найдавніші оклади Євангелія ХVІІ століття будуть демонструватися серед робіт українських золотарів в експозиції Музею історичних коштовностей України.

Примітки:

- ¹ ЦДІАУ. Ф. 169. Оп. 5. Спр. 3 (1784 р.) – Євангеліє № 5.
- ² Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь (86 т.) // Златоверхий Михайловский монастырь. Т. XII-А. СПб., 1890. С. 601. Повесть о преславных чюдах святои великомученици Варвари // Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. С. 260-264.
- ³ Рудюк Д., Клос В. Михайлівський Золотоверхий монастир. К., 2013. С. 339-342.

- ⁴ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енцикл. Вид / Упоряд З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. К., 2001. С. 506-507.
- ⁵ В пам'ять 800-леття Києво-Михайловського Златоверхого монастиря. 11 июля 1108 г. – 11 июля 1908 г. / цензор А. Глаголев. Киев., 1909.
- ⁶ Жовтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVII – XVIII ст. К., 1983. С. 11-12.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Степовик Д.В. Українська графіка XVI – XVIII століть. К., 1982. С. 112.
- ⁹ Ніколаєва Т.О. Український костюм: надія на ренесанс. К., 2005. С. 141.
- ¹⁰ Откович В.П. Народна течія в українському живопису XVII – XVIII ст. К., 1990. С. 23, 56, 67, 79.
- ¹¹ АДХ НХМУ. Оп. 1. Од. зб. 20. Спр. 1-206. Інвентарна книга обліку експонатів. Київський музей старожитностей і мистецтв. З 1914 по 1924 рр. 688 арк. (арк. 440).
- ¹² Старченко О.В. З історії музею та його колекції // Музей історичних коштовностей України. К., 2004. С. 10-13.